

Конституційно-правовий статус

громадських організацій та політичних партій в Україні: проблеми законодавчого регулювання

І. В. Бондарчук

здобувач кафедри конституційного права
Національної юридичної академії України імені
Ярослава Мудрого

У статті представлений опис інституту конституційно-правового статусу громадських організацій та політичних партій в Україні. Аналізуються правові норми, які регламентують цей інститут. Особливу увагу приділено принципу рівності в аспекті права на свободу об'єднання та механізмам його реалізації.

Ключові слова: об'єднання громадян, право на свободу об'єднання, конституційно-правовий статус, громадські організації, політичні партії, правове регулювання.

В статті описується інститут конституційно-правового статусу общественных организаций и политических партий в Украине. Анализируются правовые нормы, регламентирующие данный институт. Особое внимание уделено принципу равенства в аспекте права на свободу объединения и механизмам его реализации.

Ключевые слова: объединения граждан, право на свободу объединения, конституционно-правовой статус, общественные организации, политические партии, правовое регулирование.

This paper presents a description of the institution of the constitutional status of public organizations and political parties in Ukraine. The legal regulations which govern this institution are analyzed. Special attention is paid to the principle of equality in right to associations and mechanisms of it's realization.

Keywords: *citizen's associations, right to associations, constitutional status, public organizations, political parties, legal regulation.*

Однією з найважливіших та принципових проблем сучасної демократичної держави є проблема правового регулювання діяльності громадських організацій та політичних партій. Більшість учених-державознавців переконані, що правове регулювання як політичних партій, так і громадських організацій – це важлива гарантія їх захисту від свавілля держави та реалізації права на свободу об'єднання, а чітка визначеність правового статусу об'єднань громадян є ознакою чи фактором демократичності державно-го і суспільного ладу.

Звертаючись до конституційних засад правового статусу громадських організацій та політичних партій і дотримуючись думки відомого дослідника в сфері партійного права Ю. А. Юдіна, підкреслимо, що жодна сучасна конституція не може виключити з предмета свого регулювання політичні партії та громадські організації, не ризикуючи залишитися в значній своїй частині фіктивною [1, с. 24].

Переконливим доказом наведених аргументів виступають існуючі в сучасних європейських конституціях тенденції широкомасштабного регулювання порядку створення об'єднань громадян, законодавчого встановлення гарантій їх діяльності, визначення основних засад вза-

ємодії з іншими інститутами громадянського суспільства та інститутами влади, і навіть внутрішніх відносин між членами громадських об'єднань.

Проблема вивчення правового статусу громадських організацій та політичних партій у вітчизняній правовій науці не нова. Однак сучасні дослідники переважно роблять акцент не на питанні правового статусу громадських організацій і політичних партій, а безпосередньо розглядають правові аспекти їх взаємовідносин з державою, що є головною причиною недостатньої розробленості категорії правового статусу громадських організацій і політичних партій. Прогалини в теоретичному розумінні проблеми залишають невирішеними велику кількість практичних питань у правовому регулюванні відносин держави і зазначених об'єднань громадян.

Метою нашої статті є з'ясування специфіки законодавчого регулювання конституційно-правового статусу громадських організацій та політичних партій в сучасній Україні, надання оцінки тенденціям розвитку правової практики та відповідних змін у законодавстві.

Передусім звернемо увагу на той факт, що конституційно-правовий статус громадських організацій та політичних партій в Україні надається державою на підставі єдиного конституційно закріпленого права на свободу об'єднання. Так, у Конституції України право на свободу об'єднання конкретизовано в ст. 36: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів». Це означає, що правовий статус громадських організацій і політичних партій є спільним показником реалізації конституційного права на свободу об'єднання.

В свою чергу, конституційна єдність правового статусу громадських організацій і політичних партій передбачає взаємозв'язок і рівноправність конституційно-правового регулювання цих інститутів громадянського суспільства. Як указує Л. М. Карапетян, «рівноправне функціонування різноманітних за ідеологією партій та інших об'єднань громадян складає необхідну вимогу політичного плюралізму» [2, с. 73]. Тому поряд з визнанням політичної багатоманітності як вихідного принципу суспільного життя в Україні не менш важливим є положення Конституції про те, що всі об'єднання громадян рівні перед законом (ч. 5 ст. 36 Конституції України).

Рівність усіх об'єднань громадян перед законом в українському законодавстві конкретизована через відповідні нормативно-правові механізми реалізації. Так, принцип рівності перед законом об'єднань громадян передбачає, що порядок набуття і припинення ними конституційно-правового статусу, процедура реєстрації їх статутів (положень), зокрема вимоги до статутних документів, підстави відмови в реєстрації, рівні для всіх об'єднань громадян. До того ж, вказаний принцип означає, що всі громадські організації та політичні партії рівні в своїх правах, обов'язках і мірі відповідальності, а також рівні в залежних від держави умовах, можливостях своєї діяльності.

Однак, український законодавець в унормуванні діяльності політичних партій та громадських організацій обирає шлях відокремленого правового впливу на зміст правового статусу громадських організацій та політичних партій. В результаті більшість норм чинного законодавства про об'єднання громадян мають суперечливий характер, а правове регулювання загалом набуває неоднозначних тенденцій. Достатньо навести приклад, що в поточному законодавстві України

перелік видів стягнень, що може бути застосований до громадських організацій, складається з п'яти видів стягнень (ст. 28 Закону України «Про об'єднання громадян»). А в разі порушення політичними партіями Конституції та законів України до них можуть бути вжиті лише два заходи відповідальності (ст. 19 Закону України «Про політичні партії в Україні»).

Через відсутність єдиних підходів у правовому регулюванні політичної партії та громадської організації відбулося закономірне зменшення необхідної «конкуренції» між політичними партіями та громадськими організаціями в розбудові громадянського суспільства, оскільки інтереси різних груп населення захищають профспілки і інші громадські об'єднання (організації), а політичні партії використовують їх в інтересах завоювання влади» [2, с. 31].

У сучасних українських реаліях партії належним чином не вирішили питань організаційної розбудови та зворотного зв'язку як з членами партій, так і з громадськістю. В Україні, по суті, створена партійна модель влади, а подальший односторонній розвиток вітчизняного законодавства спрямований на додаткове стимулювання партійно-політичної системи України і розмежування конституційно-правового статусу політичних партій та громадських організацій. Це, на нашу думку, може лише призвести до посилення відірваності політичних партій від суспільства, їх одержавлення, перетворення більшості громадських об'єднань у зручний інструмент маніпулювання суспільством.

У науковій літературі підкреслюється, що в Україні, з одного боку, наявний формальний партійний плюралізм, а з другого – партійна система є дуже умовною, оскільки більшість населення у партійних політичних організаціях не представлена (зокрема, завдяки чинному за-

конодавству). Існуючі політичні партії в Україні, як єдина організована політична сила, не забезпечують політичну підтримку реформам у перехідний період подібно до відповідних процесів у Польщі, Угорщині, Чехії [3, с. 42]. Справедливо наголошує й В. П. Колісник, що в умовах імітації дискусій і виборності, та з огляду на домінування формалізму й демагогії, можна без перебільшення стверджувати, що справжніх політичних партій в Україні немає [4].

Отже, не дивно, що рівень довіри до партійних інститутів як посередників між соціальною та політичною сферами життя залишається низьким. Проте згідно з чинним законодавством та політичними реаліями обидва види об'єднань громадян покликані бути посередниками між владою і народом, брати на себе моральну відповідальність за стан справ у суспільстві і державі [5, с. 132]. Але існування певного стереотипу, за точним висловом С. Ю. Лукаша, заважає побачити й законодавчо закріпити політичну партію як суб'єкт майбутнього громадянського суспільства [6, с. 126].

Суперечності в теорії статусу громадських організацій і політичних партій як рівноправних суб'єктів конституційно-правових відносин викликані ще й тим, що науковий пошук тут зосереджений на пересіканні юриспруденції, політології та соціології. Правове становище громадських організацій і політичних партій виступає предметом дослідження різних соціальних дисциплін, що по-різному трактують призначення громадських організацій і політичних партій в політичній системі суспільства. Представники різних галузей наук наголошують на різних статусних ознаках як громадських організацій, так і політичних партій, по-різному бачать їх роль у суспільстві і державі. Приміром, «політична партія, – відзначає О. В. Селивон-

чик, – що розуміється в юриспруденції як суб'єкт права, інтерпретується в політології в якості практично діючого суб'єкту чи фактору політики, а в соціології розглядається з точки зору процесів соціалізації, в котрих взаємообумовленість впливів соціальної дійсності на діяльність політичної партії і партії на соціальну дійсність вважається визначальною» [7, с. 29]. При цьому громадські організації займають у відносинах між державою та громадянським суспільством другорядне після політичних партій місце, оскільки виступають своєрідною ланкою між політичним і громадянським суспільством.

На нашу думку, відмінності у підходах до формулювання поняття політичної партії та його співвідношення із поняттям громадської організації зумовлені, передовсім, різницею у підходах, а в деяких випадках є наслідком протилежного трактування, взаємозв'язків цих інститутів громадянського суспільства із державою.

У вітчизняній науковій думці погляди на співвідношення держави та суспільства досить часто змінювались. Дотепер не втратили актуальності і смислу тези дореволюційного вченого Г. Ф. Шершеневича, який ще на початку ХХ сторіччя писав: «Деякий час держава і суспільство в науковому уявленні зливалися в єдине поняття. Пізніше ототожнення змінилося протиставленням їх. В теперішній час задача полягає у співставленні цих двох понять і розкритті взаємного відношення між державою і суспільством» [8, с. 213].

Сьогодні політичну партію справедливо можна розглядати як «громадську структуру, що сформувалася в надрах громадянського суспільства» [9, с. 19]. Сучасними авторами небезпідставно наголошується на тісному зв'язку партії із суспільством та намаганням самих

партій представляти інтереси окремих частин суспільства. Так, політичні партії, за виразом О. В. Селивончика, загалом становлять такий «політичний інститут, який не тільки не збігається, а й протистоїть державі як іншому політичному інституту, що уособлює собою реальну публічну владу в суспільстві» [10, с. 23]. «В розвинутих демократіях, – підкреслює В. І. Кафарський, – політичні партії як об'єднання громадян намагаються виражати не групові інтереси, а виявляти у різних групових, корпоративних інтересах загальнонаціональні і реалізовувати їх через державні органи влади і парламент» [11, с. 13]. Про це пише і М. Л. Луговська: «..політичні партії покликані не просто виражати загальні інтереси, а виявляти і перетворювати множинну приватних інтересів окремих громадян, соціальних верств, заінтересованих груп у сукупний політичний інтерес» [12, с. 26]. Хоча вперше на цій особливості політичних партій наголошувала В. В. Лапаєва. «Саме партії, – стверджувала вона, – на відміну від інших об'єднань громадян на базі тих чи інших групових інтересів, за своєю природою призначені не просто для вираження таких інтересів (тоді вони нічим не відрізнялися б від об'єднань корпоративного характеру), а для виявлення у різних групових корпоративних інтересах загальноновизнаного начала, для інтегрування політичного смислу приватних інтересів, їх переводу на загальнодержавний рівень» [13, с. 4].

На важливість такої ознаки громадських об'єднань, як забезпечення специфічних інтересів різноманітних груп населення, звернув увагу М. В. Вітрук. Він слушно вказував, що громадські об'єднання як важливі ланки громадянського суспільства і системи демократії зв'язують і погоджують ці інтереси з інтересами суспільства, держави в цілому [14, с. 426].

Аналогічних позицій дотримується український законодавець. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про об'єднання громадян» об'єднанням громадян вважається добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Згідно зі ст. 2 названого закону, політичною партією є об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництва в їх складі. Далі статтею 3 визначалося, що захист спільних інтересів своїх членів є головною метою об'єднання громадян у громадські організації.

Це була перша спроба на законодавчому рівні України встановити зворотний зв'язок між державою та громадянським суспільством, де громадським організаціям та політичним партіям відводилась роль представника суспільно-індивідуальних, а не суспільно-державних інтересів. Як відомо, пізніше поняття політичної партії було конкретизоване у Законі України «Про політичні партії в Україні». Стаття 2 цього закону закріплює: «Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» (ст. 2).

Таким чином, спільною статусною ознакою громадських організацій та політичних партій є вираження або представлення інтересу окремої групи людей – частини суспільства, а особливістю об'єднання громадян у політичні партії

виступає мета такого об'єднання – виявлення у різних соціальних груп загальнонаціонального інтересу для його втілення на загальнодержавному рівні як інтересу всього суспільства.

У контексті зазначеного, запропоноване у 2008 р. розробниками проекту Закону України «Про громадські організації» нове визначення терміносполучення «громадська організація», на наш погляд, вимагає уточнення. Так, ч.1 ст.1 цього законопроекту проголошує: «Громадська організація є добровільним об'єднанням осіб для здійснення і захисту прав і свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших *суспільних* (курсив наш. – І.Б.) інтересів» [15].

Такий підхід до визначення мети об'єднання в громадські організації навряд чи можна сприйняти однозначно. Адже інтереси громадської організації не завжди мають відповідати інтересам суспільства, а в більшості випадків вони лише частково відбивають суспільний інтерес, оскільки передусім представлені інтересами своїх членів. Законодавчо визначеною метою об'єднання громадян у громадські організації має залишатися спільність інтересів, а не їх відповідність інтересам суспільним. Інакше під загрозою може опинитися і реалізація негативної складової свободи об'єднання, а саме: право добровільного виходу з громадської організації може бути розцінено як незгода з інтересами організації, а, отже, із суспільними інтересами. Зважаючи на ці та інші недоліки законопроекту, які могли б справити негативний вплив на реалізацію права на свободу об'єднання та його гарантії у сучасній Україні, цілком логічним було відкликання цього документа в березні 2010 р. його ініціаторами.

У подальших редакціях проекту Закону України «Про громадські організації» інші автори намагались або поєдна-

ти у визначенні мети громадської організації реалізацію суспільного інтересу, а також задоволення і захисту законних спільних інтересів своїх членів, або ж зовсім уникали вживання слів «суспільний інтерес» та «інтерес членів організації».

Поступовий розвиток свободи об'єднання в Україні привів до усвідомлення необхідності як на практиці, так і в теорії спеціального адресного правового регулювання відносин в сфері створення та діяльності основних структур громадянського суспільства. У зв'язку з цим на підставі Конституції України 1996 р. розроблена низка законів України, як-от: «Про благодійництво та благодійні організації» (1997 р.), «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (1997 р.) та «Про політичні партії в Україні» (2001 р.), що були повністю відмежовані від сфери дії Закону України «Про об'єднання громадян». Водночас були прийняті закони, механізм правового регулювання яких залишився у нормативному полі так званого рамкового закону – Закону України «Про об'єднання громадян». До них слід віднести Закони України: «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998 р.), «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (1999 р.), «Про організації роботодавців» (2001 р.).

Виходячи з аналізу спеціального законодавства, А. Й. Француз висновує, що на рівні окремих законів встановлюється низка специфічних норм, пов'язаних з особливостями утворення, функціонування, реєстрації, реорганізації та ліквідації окремих видів громадських організацій, на які не завжди поширюються загальні принципи, зафіксовані у Законі України «Про об'єднання громадян». Утім, продовжує науковець, стосовно всіх них Закон України «Про об'єднання громадян» повинен мати базисний або «рамковий» характер [16, с. 26-27].

Сьогодні, як свідчить практика, Закон України «Про об'єднання громадян» достатньо повно забезпечує регулювання утворення і діяльності тільки одного виду об'єднання громадян – громадських організацій. Сучасний стан розвитку як конституційного законодавства про об'єднання громадян, так і суміжних галузей, зокрема цивільного й адміністративного, давно виявив неповноцінність цього закону і, в першу чергу, невідповідність його змістовної назви взятим параметрам наявних механізмів правового регулювання.

У вітчизняній науковій літературі інколи звучать пропозиції, а в законотворчій діяльності навіть здійснюються певні кроки щодо розроблення комплексного законодавчого акта, який охопив би всю розгалужену систему організацій так званого третього сектору. Але, з огляду на практику, цей напрям розвитку конституційного законодавства про об'єднання громадян на його сучасному етапі не розв'яже першочергових проблем, які існують в площині діяльності громадських об'єднань, і може виявитися штучним навантаженням законодавчого матеріалу до того масиву неузгоджених між собою законодавчих актів, які вже існують.

Наявність значної кількості спеціальних законів, механізм правового впливу котрих не перетинається із дією консолідуючого закону «Про об'єднання громадян», «значно девальвує його з юридичної точки зору, оскільки кількість винятків із цього закону майже дорівнює колу тих суб'єктів, на які безпосередньо розповсюджуються його загальні принципи» [16, с. 25].

Слід наголосити на тому, що в основі конституційно-правового статусу громадських організацій та політичних партій лежить одна конституційна норма про право громадян України на свободо-

ду об'єднання (ст. 36 Конституції України). Нормативно-правовою базою при цьому виступають лише два ключових закони України: «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. та «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. Як наслідок, чинним українським законодавством дещо звучується конституційно проголошене право громадян на свободу об'єднання. Проте звужений підхід до визначення права громадян на об'єднання передусім стосується форми його закріплення, у той час як зміст права на об'єднання, втілений у ст. 36 Конституції України, навпаки, розширений та конкретизований. Такої думки дотримується більшість вітчизняних державознавців.

Але у вітчизняній науці висловлюються й інші думки щодо конституційно-правової конкретизації форм об'єднань громадян. Так, наприклад, Є. Є. Додіна вважає, що відповідно до ст. 36 Конституції України об'єднання громадян можуть існувати в двох формах: політичних партіях і громадських організаціях, звідки формально випливає, що всі об'єднання громадян, які не є політичними партіями, є громадськими організаціями. Таким чином, робить висновок вітчизняна дослідниця, залишаються ніби поза межами правового визначення інші об'єднання громадян, такі, як товариські суди, народні дружини та інші [17, с. 37].

Вважаємо, що підстав для подібного різкого розмежування понять «політична партія», «громадська організація» та «інші об'єднання громадян» немає, оскільки перед конституцією не стоїть завдання охопити все різноманіття можливих форм і проявів поєднання громадян. В свою чергу, як зазначає Ю. А. Юдін, виокремлення із загального права на об'єднання права на утворення політичних партій обумовлено головним чином історичним досвідом. І не випад-

ково, що саме конституції більшості країн, які покінчили з тоталітаризмом, містять спеціальні положення про свободу утворення і діяльності політичних партій [1, с. 63].

Натомість, наявність спільно визначеного конституційного права громадян на об'єднання в політичні партії та громадські організації не позбавляє їх права поєднуватись в інших формах суспільної активності. Адже в широкому аспекті конституційно-правові основи статусу громадських організацій та політичних партій отримують безпосереднє обґрунтування, закріплення і визначальне юридичне значення не тільки з конституційного права громадян на свободу об'єднання (ст. 36), а й з інших конституційних положень. Серед них: право кожного на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); право кожного на свободу світогляду (ст. 35); право громадян брати участь в управлінні державними справами (ст. 38); право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39), право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися в органи державної влади, органи місцевого самоврядування і до посадових і службових осіб цих органів (ст. 40).

Наприкінці короткого теоретичного обґрунтування необхідності детальнішого вивчення конституційно-правового регулювання статусу громадських організацій і політичних партій як єдиного інституту конституційного права слід відзначити таке:

Структура сучасного громадянського суспільства, в тому числі й українського, надзвичайно складна і включає багато об'єднань громадян, які взаємодіють із державою в різних напрямках. Серед них особливе положення займають політичні партії та громадські організації, по-

рядок утворення і діяльності котрих потребує спеціального конституційно-правового вноормування. Безсумнівно, диференціація правового регулювання діяльності політичних партій та громадських організацій дозволяє точніше враховувати їх окремі особливості. Але при цьому головним принципом конституційного впливу на діяльність та порядок створення політичних партій і громадських організацій є принцип рівності та попередження у законодавчому наданні будь-яких переваг.

Отже, можна зробити висновок, що оскільки Конституція України у ст. 36 виокремлює політичні партії та громадські організації від інших громадських об'єднань, вони мають спеціальний конституційно-правовий статус, що відрізняється від конституційно-правового статусу інших об'єднань громадян. А зважаючи на важливість для формування громадянського суспільства конституційного принципу політичної багатоманітності, слід наголосити на тому, що він не лише не виключає, а й передбачає розуміння єдності конституційно-правового статусу громадських організацій і політичних партій, зумовлює їх спільну роль та відповідальність у інституціональному оформленні демократії.

Література

1. Юдин Ю. А. Политические партии и право в современном государстве. – М. : Форум-Инфра-М, 1998. – 288 с.
2. Карапетян Л. М. Политические партии в судьбе России. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. – 266 с.
3. Пронюк Н. В. Національне законодавство і його роль у демократичних перетвореннях в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Пронюк Наталія Василівна. – К., 2003. – 201 с.
4. Колісник В. Демократія в Україні після і до реформи [Електронний ресурс] / Віктор Колісник // Українська правда. – 19 жовт. – 2010. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>
5. Кафарський В. І. Політичні партії та громадські організації у правовому полі України / Володимир Іванович Кафарський // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – Вип. 33. – К. : ІДП НАН України, 2006. – С. 132–139.
6. Лукаш С. Ю. Деякі проблеми удосконалення правового статусу політичних партій в процесі формування громадянського суспільства в Україні / Сергій Юрійович Лукаш // Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку: Корот. тези доп. та наук. повідомлень Респ. наук.-практ. конф., Харків: Нац. юрид. акад. України, 1995. – С. 126–127.
7. Селивончик А. В. Понятие статуса и статусных ролей партий в политической системе / Александр Васильевич Селивончик // Современное право. – 2005. – № 4. – С. 29–38.
8. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Радько. – М.: Интерстиль, 1998. – 944 с.
9. Лапаева В. В. Политическая партия: понятие и цели. К принятию Закона о партиях / В. В. Лапаева // Журнал российского права. – 2002. – № 1. – С. 16–25.
10. Селивончик А. В. О связи конституционного права с партиями как политическими институтами / Александр Васильевич Селивончик // Современное право. – 2005. – № 2. – С. 22–29.
11. Кафарський В. Політичні партії і конституційне будівництво в Україні / Володимир Кафарський // Право України. – 2008. – № 4. – С. 13–19.
12. Луговская М. А. Правовое регулирование участия политических партий в избирательном процессе в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Марина Львовна Луговская. – М., 2003. – 187 с.
13. Лапаева В. В. Становление многопартийности в России (социально-правовой анализ) / В. В. Лапаева // Государство и право. – 1995. – № 8. – С. 3–14.
14. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – М.: Норма, 2008. – 488 с.
15. Проект Закону України «Про громадські організації»: проект поданий Кабінетом Міністрів України, зареєстрований 14 листопада 2008 р. № 3371. – Режим доступу до проекту: <http://gska2.rada.gov.ua>
16. Француз А. Й. Нормативно-правові основи функціонування громадських організацій в політичній системі України / А. Й. Француз // Актуальні проблеми політики : Зб. наук. праць. – Одеса : Юридична література, 2004. – Вип. 19. – С. 17–29.
17. Додіна Є. Є. Адміністративно-правовий статус громадських організацій в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Додіна Євгенія Євгенівна. – Одеса, 2001. – 174 с.